MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İttihat ve Terakki'nin "İktisadi Türkçülüğü"nün Cumhuriyet'e Taşınması Sorunsalı

Fehmi Akın (*)

Giriş

Ortaçağın sonuna doğru servetlerini topraktan elde eden Aristokratların yanında ticaretle servetlerine servet katan bir zümre belirdi. Kentlerde ve kasabalarda yaşadıkları için burjuva (kentsoylu) adı verilen bu sınıf, ticaret sermayesini sanayi sermayesine dönüştürdü. Emeğin metalaşarak serflerin ve zanaatçıların işçileşmesi süreci işbölümünü ve piyasa için üretim sürecini doğurdu. Kapitalist üretim biçiminin egemen olmaya başlamasıyla burjuvazi giderek güçlendi.[1] Burjuvazi, 16. yüzyılda gücünü kralın emrine verdiği halde 17. ve 18. yüzyıllarda bu kez özgürlük ve eşitlik ideallerine ayak bağı olarak gördükleri monarşilere bayrak açtılar. Fransa'da devrim öncesinde din adamları ve aristokratlarla birlikte "Tiers Etat" yani "üçüncü sınıf" olarak Etats Generaux"a (Meclis) girdiler.[2]

Burjuvazi 19. yüzyılda liberalizm ve parlamenterizmle özdeşleşerek güçlenirken işçi sınıfı ile giriştiği mücadelede ezilen tarafın haklarını koruma kaygısı ve yüzyılın ikinci yarısında yaşanan büyük kriz, himayeciliğin alternatif bir iktisat politikası olarak uygulamada yerini almasına neden oldu.[3] Klasik İktisat Okulunun en önemli temsilcilerinden Adam Smith'in "Laissez Faire" anlayışı, ekonominin dışarıdan bir müdahale olmaksızın kendi haline bırakılması durumunda görünmez bir elin yardımıyla dengenin kurulacağını savunuyordu.[4] Alman Tarihçi Okulu ise bu anlayışa karşı çıkarak dev-

(*) Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

1 Fransızca bourg (kasaba) sözcüğünden türeyen burjuvazi terimi, hali vakti yerinde olan ve geçimini bir el zanaatıyla sağlamayan toplumsal kategori olarak tanımlanabilir. *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul, 1986, s. 2018.

2 Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara, 1995, s. 279-286.

3 Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 2000, s. 366.

4 Sayar, *a.g.e.*, s. 386.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ

letin ekonomiye müdahale etmesini savunuyordu. Özellikle Friedrich List "Laissez Faire" anlayışına savaş açmıştı. Dünyadaki bu gelişmeleri bizdeki bazı kalemlerin de izlediğini, bu görüşlerden her ikisine de taraftar olanlar olduğunu biliyoruz. Mesela Sakızlı Ohannes Paşa, iktisadi hayatta dengenin piyasa mekanizmasıyla tesis edileceğine inanıyordu.[5] Ona göre sanayiin korunmasına yönelik çabalar hür teşebbüse darbe indirmektir. İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavit Bey de benzer görüşleri savunuyordu. Cavit'in görüşleri, tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı ve piyasalara devletin müdahale etmemesi esaslarına istinat ediyordu. Ekonomik liberalizm taraftarı bu kişilere karşı çıkanların başında bizde Ahmet Midhat Efendi gelmektedir. "Ekonomi Politik" yazarı himayeci ya da "milli iktisatçı" olarak nitelendirilebilecek görüşlerle devletin ekonomiye müdahalesinin yanında yer aldı. Musa Akyiğitzade ve Ziya Gökalp'i de dahil edebileceğimiz "milli iktisatçı"lar, Alman Tarihçi Okulunun korumacı öğretisinden ilham alıyordu. İlerleyen yıllarda bu gruba Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi isimler de eklenecektir. [6]

1. Meşrutiyet'in Getirdiği İklim

1838 Ticaret Antlaşmasıyla kapitülasyonların iyice ağırlaşması, ardından 1854'te dış borç alımına başlanması, 1875'te bu borçların tam olarak ödenemeyeceğinin ilanı (tenzil-i faiz kararı) ve sonrasında alacaklı devletlerin 1881'de Düyun-ı Umumiye idaresini kurarak ve tütün gelirlerine el koyarak alacaklarını bizzat tahsile girişmeleri, Osmanlı İmparatorluğunu bir "yarı-sömürge" ve bağımlılık sarmalı içine sokan gelişmelerdi. Osmanlı İmparatorluğu 20. yüzyılın başında hammadde ihracatçısı ve mamul madde ithalatçısı bir ülke konumundaydı.[7]

Özellikle Tanzimat ertesi Osmanlı Devletinde ticaret ve sanayi ile uğraşma Müslümanlarca hor görülmüştü. Memuriyet yani "devlete kapağı atma" çok rağbet gördü.[8] Az maaşlı katipler, sanat ve ticaretle uğraşanlara damat adayı olarak tercih edilirdi. Islahat Fermanına kadar gayrimüslimlerin askere alınmadıkları da göz önüne alınırsa sonuç olarak dış ticarette hemen hemen tümüyle yabancı tüccarların, iç ticarette ise yerli gayrimüslimlerin egemen olması ise şaşırtıcı değildir. Müslümanların ticaret ve sanayiden uzak durmasının önemli bir nedeni kapitülasyonların yabancılara ve içteki gayrimüslimlere sağladığı haksız rekabettir. Dışarıdan gelen ucuz mallar-

---

5 Sayar, *a.g.e.*, s. 356-372.

6 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2005)*, Ankara, 2007, s. 26.

7 Boratav, *a.g.e.*, s. 21-22.

8 Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, 1995, s. 99.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

la rekabet edemeyen küçük esnaf zora düşmüş ve devlete memur olmak daha fazla önem kazanmaya durmuştur. İşte böyle bir ortamda Meşrutiyet sonrası dönemde gazete ve dergilerde ticaretin önemi vurgulanmaya, şirket kurmanın faziletlerinden dem vurulmaya başlanmıştı.[9] Yabancıların bizi devletimiz içinde "amele" olarak bile istihdam etmediği üzerinde durularak yerli girişim lehine kamuoyu oluşturuluyordu.[10]

2. Abdülhamid yönetiminden sonra Meşrutiyet'le birlikte liberal tezler revaç buldu. İktisadi düzen liberalleşiyor, yabancı sermaye ülkeye çekilmeye çalışılıyordu. Bir de 2. Meşrutiyet'le birlikte "mali devlet" yerine "iktisadi devlet" görüşü ağırlık kazanıyordu. Yani artık devletin tek tasası, kasasını doldurmak olmamalıydı. Ağır vergi yükü vatandaşı hem üretmekten hem de devletten soğutuyordu. Devlet ekonomiye gelir artırma kaygısıyla değil yeni girişim olanakları sağlamak için müdahale etmeliydi. Devlet iktisadi yapıyı güçlendirmeli, daha çok vergi toplamak değil halkın vergi ödeme gücünü artırmak amacını gütmeliydi.[11] Bireyi devlete önceleyen ve kişisel girişimi kutsayan görüşler Meşrutiyet ertesinde revaç bulmaya başlamıştı. 1908'i izleyen yıllarda İT, piyasa için üretimin önem taşıdığı bölgelerde zengin çiftçileri destekledi. Üretici birlikleri ve kooperatiflerin kurulmasına yardımcı oldu. Böylelikle üretimdeki daralmaya karşın büyük çiftçiler, yüksek fiyatlarla ürünlerini satarak yüksek gelir artışları sağladı.[12]

Bu liberal ortamın siyasal alana yansıması "Osmanlıcılık" olarak belirdi. Müslüman-gayrimüslim herkes "Osmanlı Vatandaşı" kimliğiyle eşit olarak muamele görecekti. Bu liberal ve hürriyetçi ortam 1913'e kadar sürecektir. Ancak Trablusgarb ve Balkan savaşları ve özellikle Edirne'nin düşmesi İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık düşüncesinin sarsılmasına yol açtı. Rumelinin elden çıkmasıyla İttihat ve Terakki, daha önce devleti bir arada tutmak için savunmak zorunda olduğu Osmanlıcılık düşüncesinde ısrar etmemeye başladı.[13] Bu arada Osmanlı kimliği yanında alt kimlikler güçlenmeye başladı. Etnik unsurların bağımsızlığa yönelmesi İttihatçıları liberal

---

9 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 100-102.

10 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 68.

11 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s.1-2.

12 Boratav, *a.g.e.*, s. 36. Ancak Meşrutiyet sonrasında mutlak bir özgürlükçülük olmadığının örneği 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile yaşandı. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yaygın bir biçimde başlayan işçi hareketleri ve grevlere tepki olarak çıkarılan ve 1936'ya kadar yürürlükte kalan kanun sendikalaşmayı yasaklayıp grev hakkını kısıtlıyordu. Kanunun 9. maddesi, neticeyi beklemeden ya da anlaşma sağlanmış iken kamuyu ilgilendiren hizmeti bırakanların 24 saatten bir haftaya kadar hapis ve 25 kuruştan 100 kuruşa kadar para cezası ile cezalandırılmalarını öngörüyordu. Gündüz Ökçün, *Tatil-i Eşgal Kanunu 1909, Belgeler-Yorumlar*, Ankara 1982, s.135.

13 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 249.

sistemi sorgulamaya itti.[14] Bu arada bir miktar Arap ulusçuluğunu dengelemek için İslamcılık siyaseti izlense de[15] bundan sonraki ana yörünge Türkçülük akımı olacaktır. Ancak çok-uluslu imparatorluktan vazgeçmiş görünmek endişesi açıktan Türkçülük yapmalarını engelledi. Fakat bu durum fiiliyatta Türkçü bir politika izlemelerini engellemedi. İT'in Türkçülüğünü şekillendiren düşünürlerden en önemlisi Yusuf Akçura oldu. Akçura'nın 1904 tarihli "Üç Tarz-ı Siyaset" yazısı özetle Osmanlı Devleti için en geçerli ideolojik temelin Osmanlıcılık ya da İslamcılık değil Türkçülük olduğunu vurguluyordu.[16] Akçura'nın yanısıra Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet gibi Rusya Türklerinin de Türkçülük akımının gelişmesinde önemli katkıları oldu. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan "Türk Derneği", "Türk Yurdu Cemiyeti" ve ardından 1911'de kurulan "Türk Ocağı" akımın pekişmesinde büyük rol oynadı.

2. Yerli Sermaye Lehine Uygulamalar-Teşvik-i Sanayi Kanunu (1913)

1908'i izleyen yıllarda Osmanlı Hükümeti, sanayileşmenin önemini kavramış görünmektedir.[17] Osmanlı Devletinin Avrupalılar denli ileri gidememesi, diğer sebeplerle birlikte sanayiin olmamasında ve Avrupa sanayiine ve ürünlerine muhtaç olmasında aranıyordu. Hükümet, 1913 yılında Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı adıyla geçici bir kanun hazırladı. Kanunda hükümetin uygulayacağı teşvik tedbirlerinden kimlerin yararlanacağı ortaya konuldu. En az beş beygir muharrik güç ile işlemek, fabrikanın binaları ile araç ve gereçlerinin değerinin en az bin lira olması ve bir yıl içinde 750 işgünü tutarında işçi çalıştırmak bunlar arasındadır. (md. 1) Bu şartları taşımayan işletmelerin ise tam olmasa da bazı bağışıklıklardan yararlandırılması hükme bağlandı.[18] Ayrıca beş dönüme kadar arazi parasız verilecek, kanunun yayımından itibaren 15 yıl süreyle başvurusu kabul edilen fabrikayla ilgili her alanda vergi ve resim bağışıklığı tanınacak, hükümet alımlarında üretilen malları tercih edecekti. Yabancı gerçek kişiler kanunda yazılı teşvik tedbirlerinden Osmanlı vatandaşları ile aynı derecede yararlanacaklardı. 1909 tarihli "Sanayiin Terakkisi Hakkındaki Kanun Tasarısı"nda sanayii teşvik tedbirlerinden yabancıların yararlanamayacakları öngörül-

---

14 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s.3.

15 Akşin, *a.g.e.*, s. 256.

16 Akşin, *a.g.e.*, s. 248.

17 Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı (1913)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 30, Sayı 1-4, Mart-Aralık 1975, s. 25.

18 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi....", s. 28.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müş iken bir yıl sonraki tasarıda bu hüküm kaldırılarak yabancıların belli şartlarla teşvikten yararlanabilecekleri kabul edilmişti. 1913 tarihli adı geçen kanun-ı muvakkatla bu husus korundu.[19] Ancak 6. madde, yabancı gerçek kişiler için özel olarak bazı şartlar arıyordu. Bunların arasında halen yürürlükte bulunan ve ileride çıkarılacak olan kanun ve nizamlara uygun hareket etmek maddesinin 10 yıl sonra İzmir İktisat Kongresinde yabancı sermayenin ülkemizde faaliyeti için konulan şartla benzerlik taşıması dikkat çekicidir.[20] 63'ü İstanbul'da ve 15'i İzmir'de olmak üzere 1917 itibariyle 117 sanayi kuruluşu teşvikten yararlandı.[21] Bu sayı 1923'te 342'ye 1927'de ise 470'e yükseldi.[22] Amaç Avrupa sanayii ile rekabet edebilen büyük ölçekli sanayi kuruluşlarını hayata geçirmekti. Birinci Dünya Savaşına kadar ekonomide koruma tedbirleri alınmadığını görüyoruz.

3. İttihat ve Terakki'nin Tam İktidar Dönemi ve İktisadi Türkçülük

Konumuz açısından İttihat ve Terakki'yi iki döneme ayırarak incelemek sağlıklı olacaktır. İttihat ve Terakki'nin bizzat iktidarda olmayıp "şunu yap, şunu yapma" biçiminde hükümeti dışardan denetlediği 1908-1913 arası dönem denetleme iktidarı olarak,[23] Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülüp de yerine Sait Halim Paşa'nın Sadarete geçmesiyle başlayıp Birinci Dünya Savaşının bitimine kadar olan 1913-1918 arası dönem de İT'in tam iktidarı olarak değerlendirilmektedir.[24] İktisadi Türkçülük ya da bir diğer deyişle milli iktisat politikalarının uygulandığı dönem tam iktidar dönemidir.

İktisadi Türkçülük ya da Milli İktisat, Birinci Dünya Savaşı boyunca ve savaşın yarattığı koşullardan da yararlanarak devlet desteğiyle bir Türk

---

19 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 29. 1910 tarihli tasarı ile 1913 tarihli kanun-ı muvakkat arasındaki fark, 1910 tasarısında yabancıların sefaretlerinden bir taahhütname almasını zorunlu kılmışken 1913'te bu taahhütname istenmemiş ancak fabrika sahibi yabancıların bu konuda kapitülasyon hükümlerinden yararlanamayacakları öngörülmüştür. Kapitülasyonlara duyulan tepkinin şartlı izine yol açtığı düşünülebilir. Ancak 1914 sonbaharında Osmanlı Devletinin kapitülasyonları ilga etmesi üzerine muvakkat kanunun bahsi geçen hükmü değiştirilmiş ve Teşvik-i Sanayi Kanunu ile bahşedilen izin ve bağışıklıklardan yalnızca Osmanlı uyruklarının ve Osmanlı anonim şirketlerinin yararlanabileceği öngörülmüştür. ÖKÇÜN, "Teşvik-i Sanayi...", s. 31.

20 Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, Sayı 1 (Mart 1968), s. 60. "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur. Ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda, kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. Türk, ilim ve sanat yeniliklerini nereden olursa olsun doğrudan doğruya alır ve her türlü münasebette fazla mutavassıt istemez."

21 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 37.

22 Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, 5. Baskı, İstanbul 2002, s. 289.

23 Akşin, *a.g.e.*, s. 87.

24 Akşin, *a.g.e.*, s. 237.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kapitalist ya da yerli burjuvazi sınıfı geliştirmek, o zamana kadar yabancıların ve yerli gayrimüslimlerin egemenliğinde olan şirketler, bankalar ve kooperatifler kurmak anlamına gelmektedir.[25] Milli İktisat görüşü, burjuva ideolojisinin uluslararasıcı değil milliyetçi versiyonunu ifade ediyordu. Bu savın geçerli olup olmadığı 1920'li yılların sonuna kadar sınanmış sayılabilir. 1930'larda uygulamaya konan devletçiliğin bu sınamanın sunduğu veriler ışığında hayata geçirildiği görülecektir.[26] İktisadi Türkçülüğün gerisinde iktisadi bağımsızlık fikri yatar. Balkan Savaşının patlak vermesinden bir iki ay sonra kurulan İstihlak-ı Milli Cemiyeti buna iyi bir örnektir. Cemiyete daha pahalı da olsa yerli malını tercih etmek gerekiyordu.[27]

İttihatçıların Almanya'nın yanında yer almasının Alman tarihçi okulunun etkisiyle "milli iktisat"ın yeğlenmesinde önemli rol oynadığını söylemek münkündür.[28] Milli iktisat yaklaşımı, "Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", "İktisadiyyat Mecmuası", "Türk Yurdu" ve "İslam Mecmuası" çevrelerinde çokça tartışıldı.[29] Siyaset ile iktisatın birbirinden ayrılamayacağı yani devletin ekonomiye müdahalesinin kaçınılmaz olduğu görüşleri basında yer almaya başladı.[30] Ziya Gökalp ve yandaşlarının "milli iktisat" akımını "Yeni Mecmua" dergisi yayıyordu. Gökalp milli iktisat ile iktisadi yurtseverlik arasında özdeşlik kuruyordu. Böylelikle Manchester yani serbestlik okulunu yurtsever olmamakla suçlamış olmaktaydı.[31]

İktisadi Türkçülüğe geçişte Balkan Savaşının yarattığı trajedi, acı anılar ve yitirilen topraklar da etkili olmuştur. Balkan Savaşının hemen İstanbul'un dibinde yaşanması nedeniyle İstanbul halkı yaşanan acılara yakından tanıklık etti. Rum kökenli Osmanlı vatandaşı Averof'un sahibi olduğu Yunan zırhlısı Akdeniz'de Osmanlı donanmasına geçit vermeyerek savaşın kaybedilmesine ve toprak kayıplarına yol açtı.[32] Rumların ticaretten elde ettikleri kazançlarından bir kısmını Yunanistan için ayırmaları, müslümanlarda Rumlara karşı galeyana sebep oldu. Parasız dağıtılan el ilanlarıyla Müslümanlar, Rum mallarını boykota çağrıldı. İlanda alışveriş için Rumlara verilen her kuruşun bize kurşun olarak geri döndüğü anlatılıyordu. "Yunan'ın

---

25 Akşin, *a.g.e.*, s. 277, Boratav, *a.g.e.*, s. 27.

26 Boratav, *a.g.e.*, s. 27.

27 Akşin, *a.g.e.*, s. 277.

28 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 12.

29 Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C. 1, İstanbul, 2001, s. 133.

30 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 16.

31 Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, Ankara, 1992, s. 166.

32 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 108.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gemilerinden, silahlarından birçoğunu biz aldık ve kendi memleketlerimiz üzerine düşman bayraklarını biz kendi ellerimizle dikmiş olduk".[33] Artık "iktisadi intibah" gerçekleşmeliydi. Müslüman Türkler ticareti ellerine geçirmeli, fabrikalar, şirketler, bankalar kurmalı ve zengin olmalıydı. Sahipleri Türk olan dükkânlardan alışveriş yapılmalıydı. Müslüman boykotajı kısa sürede İstanbul'da 500'e yakın Müslüman dükkânı açılmasıyla sonuçlandı. Bu kimselerin isimleri yayınlanarak Müslümanlara buralardan alışveriş yapmaları çağrısında bulunuldu.

Birinci Dünya Savaşıyla birlikte Osmanlı Devleti, daha önce 15 milyonu besin maddesi, 30 milyonu da sınaî mal olmak üzere 45 milyon Osmanlı Lirası olan ithalatının ancak %3'ünü sağlayabilmişti. Milli iktisat politikalarına yönelmenin etkenlerinden biri de budur.[34]

3.1. İttihat ve Terakki'nin Savaş Dönemi Milli İktisat Uygulamaları

Osmanlının son döneminde yönetici elit, ulusal ekonominin gelişmesinin devlet eliyle Türkler arasından zenginler çıkarılmasına bağlı olduğuna inanıyordu. Daha önce savaş şartlarından servet edinenler gayrimüslimler olmuştu. Şimdi savaşı fırsata dönüştürme sırası Türklere gelmişti. Savaş içinde ordunun ve İstanbul'un beslenmesi sorunu, iktidarın da desteğiyle yerli zenginler yaratmak için uygun bir ortam hazırladı.[35] Savaşın hemen öncesinde Rumlara karşı yapılan boykotaj da psikolojik bir destek sağladı. Kurulan "Müslüman Tüccar Cemiyeti"[36] ve Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan şirketler, bir sermaye birikimi ortaya çıkardı. Bu birikimin sağlanmasında İttihatçıların öncü rolleri yadsınamaz bir gerçektir.

İaşe Nazırı Kara Kemal ve arkadaşlarının Müslüman Türklerin toptancı ticareti ele geçirmesi için örgütleme çabaları, çeşitli ulusal şirketlerin kurulması ile sonuçlanmıştır. İaşe Nazırı Kara Kemal'in öncülük ettiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, savaş yıllarında İstanbul'un iaşesini üstlenmişti. Bu kurumun elde ettiği kar, savaş yıllarında kurulacak başka şirketlerin sermayesine önemli katkı yapacaktır. Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi, Milli Mensucat Şirketi, Milli

---

33 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 173.

34 Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 13.

35 Tezel, *a.g.e.*, s. 148. İttihatçıların savaş içinde zengin yaratmak içinde kullandıkları araçlardan biri "vagon tahsisi"dir. Vehbi Koç, Karadeniz bölgesinin ürününün araba, at ya da deve ile Ankara'ya geldiğini, Ankara'da ürünü teslim aldıklarını ve demiryoluyla İstanbul'a yolladıklarını belirtiyor. "İstasyon ambar müdürü Yorgiadis Efendi'den vagon almak için gözünün içine bakardık." demesi vagon tahsisi işinin karlılığını göstermektedir. Vehbi Koç, *Hayat Hikayem*, İstanbul, 1974, s. 25.

36 Bu cemiyet, 1922'de "Milli Türk Ticaret Birliği" adını alacak ve 1923'teki İzmir İktisat Kongresine katılan en önemli gruplardan biri olacaktır. Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 111.

Ekmekçi Anonim Şirketi bu şirketlerin en önemlileridir.[37] Kara Kemal, Anadolu Milli Mahsulât Şirketi aracılığıyla İstanbul Şehreminliği (Belediyesi) ile anlaşmış, taşradan getirttiği unlardan Belediyenin yaptığı ekmekleri "Ekmekçiler Cemiyeti" vasıtasıyla fırınlara dağıtmıştır. Toprak'ın çalışmasına göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında aralarında banka adıyla kurulan ya da yabancı sermayenin de payı bulunanların olduğu ama büyük ölçüde Müslümanların olan 1914'te 17, 1915'te 10, 1916'da 23, 1917'de 39 ve 1918'de 29 olmak üzere 118 şirket kurulmuştur.[38]

Milli iktisat politikası semerelerini vermiş, savaş sırasında şirketlerin toplam sermayesi içinde ulusal sermayenin oranı yüzde 3'ten yüzde 18'e çıkmıştır.[39] O güne değin gayrimüslim ve yabancı tüccarın elinde bulunan iç ticaret Müslüman Türk tüccarın denetimine geçmiştir.[40] 1918 başlarında Maliye Bakanlığı "Milli İstikraz" adıyla bir iç borçlanmaya gitmiştir. "Yeni Mecmua"da borçlanma şu şekilde teşvik ediliyordu: "Şu son fırsatı kaçırma: Kâğıt ve altın al" "Bugünün en büyük kârı istikraza yazılmaktır".[41]

Ancak Kara Kemal'in ve İttihatçıların ekonomiyi millileştirme çalışmaları aynı zamanda harp zengini türediler de yaratmıştır.[42] Ayrıca iktisadi Türkçülük uygulamalarının olumlu yönleri yanında artan fiyatlar nedeniyle dar gelirlileri zora sokması gibi olumsuz yanları da olmuştur. İttihatçılar bir yandan karaborsa ve istifçilikle mücadele eder görünürlerken diğer yandan kendilerine yakın grupların nemalandığı bir ilkel birikime seyirci kaldılar.[43] Harp zenginleri İttihat ve Terakki'yi bir miktar rahatsız etse de yollarına devam etmekten geri bırakmamıştır. Cavit Bey'in 3 Mart 1917 günü bütçe konuşmasında sarfettiği şu sözler bunun kanıtıdır: "...Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük amildir. Kendilerine yapılan müzaheret ve himaye -hatta bazılarının iddia ettiği gibi gayri meşru olduğunu da farzetsek- neticesi olarak teşebbüsat-ı iktisadiyeye karşı beslenilen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda öyle büyüktür ki, o gayri meşruiyeti bile izale edebilir." Cavit Bey'in liberal görüşleri nedeniyle böyle konuştuğunu düşünebilirsek de benzer görüşleri Talat Paşa'nın da paylaştığı görülmektedir.[44] Müslüman-Türk "orta sınıf" yaratma çabaları

---

37 Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 116. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara, 1997, s. 267.

38 Toprak, Milli İktisat- Milli Burjuvazi, s.191-195.

39 Çavdar, *a.g.e.*, s. 164.

40 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, 1995, s. 165.

41 Çavdar, *a.g.e.*, s. 166.

42 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın*, Birinci Kitap, 1990, s. 271.

43 Boratav, *a.g.e.*, s. 27. Çavdar, *a.g.e.*, s. 163.

44 Akşin, *a.g.e.*, s. 282.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve savaş enflasyonunun neden olduğu toplumsal çöküntü, İttihatçıları korporatif bir devlet anlayışına yöneltti. Gökalp'in oluşan ahlaki erozyona karşı aile ve meslek ahlakının güçlendirilmesini önerdiğini görüyoruz.[45] Gökalp, solidarist (dayanışmacı) düşünceyle savaş sırasında sermaye birikimi sağlayanların sözkonusu artık değeri tekrar toplum için harcamaları gerektiği kanısındadır. Sınıf çatışması gerekli değildi. Önemli olan, sosyal kurumların ve mesleki zümrelerin topluma birlikte katkıda bulunmalarıydı.[46] İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen "Misak-ı İktisadi"nin de benzer kaygılarla "ahlakçı ve öğütçü" bir tutum takınması manidardır.[47] Gökalp'te meslek örgütlerinin özerk olup devlete tabi olmaması onun solidarist korporatizmini faşist korporatizmden ayırıyordu.[48] Gökalp'te korporasyon devlet örgütü değil, milli dayanışmanın bir aracıdır.[49]

3.1.1. Kapitülasyonların Kaldırılması ve Gümrük Tarifelerinde Değişiklik

İttihatçılar, iktisadi egemenlik için yabancı boyunduruğundan kurtulmanın şart olduğuna inanmışlardı. Bunun yanında devlet destekli bir milli ekonominin zorunluluğunu kavramışlardı.[50] 9 Eylül 1914'te savaşın kızışmaya başladığı bir sırada kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırıldığı açıklandı. 1 Ekim'de uygulamaya giren karara göre yabancıların o güne değin kullandıkları mali, iktisadi, adli ve idari bütün ayrıcalıklar kaldırılıyordu. Büyük devletler buna şiddetle itiraz ettiler. Özellikle Almanya, bu durumun ileride zora düştüğünde Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmalarına engel olacağı tehdidinde bulundu.[51]

Hükümet kapitülasyonları kaldırdıktan hemen sonra 20 Eylül 1914'te yüzde 11 ve yüzde 8 olan gümrük resimlerini yüzde 15 ve yüzde 11 olarak değiştirdi. Mayıs 1915'te ise gümrük resmi yüzde 30'a yükseltildi.[52] Ancak savaş koşulları nedeniyle tarife değişikliklerinin olumlu yansımalarının görüldüğü kuşkuludur.[53]

Hükümet 23 Mart 1916'da ithal edilen malın değeri üzerinden vergi-

---

45 Toprak, İttihat-Terakki ve Devletçilik, s. 167.

46 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İstanbul, 1999, s. 70

47 Akşin, *a.g.e.*, s. 282.

48 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, 4. Bası, İstanbul, 2001, s. 167.

49 Kemal H. Karpat, "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet- Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C. 1, İstanbul, 2001, s. 329.

50 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, (çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1986, s. 258.

51 Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 264.

52 Tezel, *a.g.e.*, s. 158. Akşin, *a.g.e.*, s. 276.

53 Tezel, *a.g.e.*, s. 159.

lendirme demek olan "ad valorem" yerine malın miktarı üzerinden vergilendirme anlamına gelen "spesifik" vergi esasını getirdi. Bunun gerekçelerinden biri, değer üzerinden vergilendirmede vergi kaçırmanın daha kolay olmasıydı.[54] Ayrıca aynı gün çıkarılan bir kararnameyle tüm şirket ve işletmelerde tek dil olarak Türkçe'nin kullanılması da kabul edildi.[55] 14 Eylül 1916'da "İhracat Heyeti" kurulması kararlaştırıldı. Heyet, savaş döneminde ülkede tüketilebilecek bazı tahıl ve stratejik ürünlerin ihracatına sınır getirmeyi hedefliyordu. 1 Şubat 1917'de "Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu" kuruldu. Osmanlı Lirasının değerini dış paralara karşı korumak amacıyla Komisyon, her gün kambiyo sınırları için tavan ve taban iki fiyat tespit edecek, bankalar o günkü kambiyo işlemlerini bu sınırlar içinde yürüteceklerdi.[56]

3.1.2. Bankacılık Alanında Gelişmeler

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yabancılar Osmanlı Devletinde ticareti ve sermaye yatırımlarını mali açıdan desteklemek için bankalar kurmuşlardır. 1909-1921 arasında kurulan yabancı bankalara da aynı gözle bakılabilir. Gerek Meşrutiyeti izleyen yıllarda gerekse Cumhuriyetin ilk evresinde ise özellikle büyük tüccar ve toprak sahiplerinin, tarım ya da ticaret kredisi vererek ya da değişik alanlarda kurulmuş olan şirketlere katılma amacıyla bankalar kurdukları görülmektedir. Bu gelişmede dönemin siyasi aktörlerinin destekleyici hatta bizzat ön ayak olma tutumu da önemli rol oynamıştır. "İktisadi Uyanış" olarak nitelendirilebilecek bu örgütlenme özellikle Birinci Dünya Savaşıyla birlikte artma gösterdi.[57] 1909-1930 yılları arasında yabancılar tarafından sonuncusu 1921'de olmak üzere 7, Azınlıklar tarafından 2, Türkler tarafından ise İstanbul'da 11, Konya'da 3 (Kuruluş Yılları (KY) 1911-1918-1920), Aydın'da 2 (KY 1914-1923), Karaman'da 2 (KY 1915-1925), Kayseri'de 2 (KY 1916- 1916), Eskişehir'de 2 (KY 1918-1927), Adapazarı'nda 2 (KY 1919-1919), Bor'da 2 (KY 1921-1928), Ankara'da 3 (KY 1924-1925-1926), İzmir'de 2 (KY 1927-1928), Akşehir (KY 1916), Manisa (KY 1917), Akhisar (KY 1924), Aksaray (KY 1926), Niğde (KY 1926), Afyonkarahisar (KY 1926), Nevşehir (KY 1927), Kocaeli (KY 1927), Denizli (KY 1927), Ermenek (KY 1927), Şarkikaraağaç (KY 1927), Ürgüp (KY 1928), Trabzon (KY 1928), Elazığ (KY 1928), Lüleburgaz (KY 1929), Mersin (KY 1929), Van (KY 1929) ve Kastamonu (KY 1930)'da 1'er banka kurulmuştur.[58] Bu banka-

---

[54] Akşin, *a.g.e.*, s. 276.

[55] Akşin, *a.g.e.*, s. 281. Çavdar, *A.g.e.*, s. 164. Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 60.

[56] Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 43-47.

[57] Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 264.

[58] Bu bankalarla ilgili daha geniş bilgi için bakınız. Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 221-261.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lardan kimileri kurulduktan hemen sonra müstahsil kooperatifleri ile organik bir bağ kurmuşlardır. Bu durum, ziraatçi ve tüccara verilen kredi desteği sayesinde yabancı tüccarlara mahkûm olmadan kendi ürünlerinin fiyatını kendileri istedikleri gibi belirleyerek satmak isteyen Türk tüccar için olumlu bir durum teşkil etmiştir. Bu bankaların en dikkat çekici olanlarından biri İstanbul'da kurulan 4 milyon Osmanlı Lirası sermayeli Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'dır. Banka, İttihat ve Terakki'nin Müslüman-Türk burjuvazisini güçlendirme politikasının en önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Maliye Nazırı Cavit Bey, gazeteci ve mebus Hüseyin Cahit Bey (Yalçın) ve tüccar Tevfik Bey'in kurucusu olduğu bankanın sermayesi 400.000 hisseye ayrılmış bunun sekizde biri olan 50.000 hisse Hazine tarafından satın alınmıştır. Geriye kalan hisseler ise yalnızca Osmanlı uyruklarına satılacaktır. Bankanın amacı, bankacılık işlemlerinin yanı sıra "milli şirketlere ve teşebbüslere katılmak, yardım etmek, devlete ve sair müesseselere ait her çeşit mali işlemi yapmak" idi.[59] Bankaya Ergani bakır madeni imtiyazı da verildi. Ayrıca ileride Merkez Bankası işlevlerini üstlenmesi de öngörülmüştü.[60] Bankanın 29 Haziran 1927'de Türkiye İş Bankası ile birleşmesi dönemsel olarak iktisadi siyasetin sürekliliğine anlamlı bir örnek oluşturmaktadır.

4. Kurtuluş Savaşından Sonra Milli İktisat Politikaları

Yayılmacılık amacı güden Almanya'nın yanında girdiğimiz Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ve İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesinden sonra Kurtuluş Savaşında yayılmacılığa karşı silahlı bir mücadele içine girilmiş, Kurtuluş Savaşının finansmanı yer yer Tekâlif-i Milliye türü olağanüstü vergilerle ve el koymalarla Sovyet yardımı dışında tümüyle Anadolu halkı tarafından karşılanmıştır. Bu durum Anadolu ekonomisinin daha ulusal bir nitelik kazanmasına yardım etmiştir.[61]

Henüz Kurtuluş Savaşının devam ettiği bir sırada, TBMM'nin aldığı bir karar bir önceki dönemden devralınan ve yakın gelecekte inşa edilecek olan ulusal bir ekonomi politikasının ipuçlarını vermektedir. Meclis 20 Haziran 1921 tarihinde "Yerli Kumaş Giyilmesi Hakkında Kanun Tasarısı"nı görüşmüştür. Tasarıyla meclis üyeleri ve bütün devlet memurlarının yerli kumaştan yapılan elbise giymeleri karar altına alınmıştır.[62]

Ekonomik yapı ile politik değişiklikler koşut gitmeyebilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması kendinden önce uygulamaya konulan

---

59 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 266.

60 Akşin, *a.g.e.*, s. 280.

61 Boratav, *a.g.e.*, s. 32.

62 M. Naci Bostancı, *Cumhuriyetin Başlangıç Yıllarında Ekonomi ve Siyaset*, İstanbul, 1996, s. 21.

ekonomik yapıyı fazla etkilemedi.[63] İttihat ve Terakki'nin imparatorluğun devamı için, Kemalizmin ise ulus-devletin inşası için çalışması, 1923-1929 döneminin iktisat politikaları açısından 1908-1922 döneminin devamı olduğunu söylememize engel değildir. İttihat ve Terakki için iktisadi hayatın Türkleştirilmesi, üzerinde yükselecekleri bir sınıf yaratarak devleti kurtarmak için gerekliydi. Mustafa Kemal ve yanındaki yönetici elit ise ekonomiye hem bir toplumsal inşa aracı olarak bakmışlar hem de yalnız maliyenin değil piyasanın da ulus-devletin gereklerine göre biçimlenmesini arzulamışlardır.[64] Ancak Lozan Antlaşmasında taahhüt edilen eski gümrük politikasının devamı yüzünden[65] özellikle Birinci Dünya Savaşıyla birlikte uygulamaya konulan himayeci iktisat politikasının uygulanamadığı da bir gerçektir. Fakat bu olumsuz duruma rağmen 1923 sonrasında devlet destekli bir yerli burjuvazi yaratılması politikası devam etti.[66]

Ulusal ekonominin gelişmesi için zenginlerin çoğalmasını gerekli gören anlayış, Kemalist kadro içinde de sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın 1922 yılında Sovyet Büyükelçisi Aralov'a söylediği sözler bunun açık bir örneğidir: "Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Benim amacım, Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır."[67] Atatürk'ün gezisi sırasında İzmir'de toplanan Kongreyi bu gözle değerlendirmek yerinde olur.

4.1. İzmir İktisat Kongresi

Ulusal Kurtuluş Savaşının kesin biçimde zaferle neticelenmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa kalabalık bir heyetle ülkenin görece piyasa ilişkileri gelişmiş kentlerine 15 Ocak 1923'te başlayan ve Mart sonuna kadar süren bir gezi tertip etti. Balıkesir'de büyük arazi sahibi ve zengin yaratmanın önemine değindi. "Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve

---

[63] Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, İstanbul, 1993, s. viii.

[64] Ünüvar, *a.g.m.*, s. 140.

[65] Lozan'daki bu taahhüt, tarifelerde hiçbir değişiklik olmadığı anlamına gelmiyor. TBMM'nin ilk açıldığı dönemde 1916'da belirlenen spesifik vergi değerleri beş katına çıkarılmıştı.1921'de ise bu değerler de üç kat artırılarak 1916'nın 15 katına yükselmiş oldu. Ocak 1923'te 12 kata indirildi. Türkiye, Lozan'la birlikte sözleşmeye imza koyan ülkelere karşı bazı mallarda vergileri dokuz katına indirmeyi ve bu oranı beş yıl değiştirmemeyi üstlendi. Tezel, *a.g.e.*, s. 160.

[66] Boratav, *a.g.e.*, s. 39-40.

[67] Tezel, *a.g.e.*, s. 148.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız." [68] Bu gezi sırasında İzmir'de Türkiye İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongre 17 Şubat 1923-4 Mart 1923 tarihleri arasında yapıldı. Çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi zümrelerinin kendi aralarından Kongreye delege seçimlerinde kaza birimi esas alındı. [69] Böylece her kazadan sekişer kişinin gönderilecekti. Bunlardan birisi tüccar, birisi amele, birisi banka, birisi şirket, üçü ise çiftçi temsilcisi olacaktı. Yaklaşık 1000 delegenin içinde 40 kadar milletvekili ve Ankara daire müdürleri de vardı. Tarım işçileri ve topraksız köylünün Kongrede temsil edilmediği görülmektedir. [70] İzmir İktisat Kongresi'nde işçi ve köylü kesiminin ihmal edilişi, yeni yönetici kadronun esas amacının milli burjuvazi oluşturmak oluşuyla örtüşür. Kemalist devlet Jön Türk geleneğine uygun şekilde yeni toplumun önderi olarak gördüğü tüccar ve müteşebbislerin yanında yer almış ve işçi hareketini baskı altında tutmuştur. [71]

Açış nutkunda Mustafa Kemal Paşa, ekonominin önemini şu ünlü sözleriyle vurguladı: "Siyasi, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsunlar iktisadi zaferler ile taçlandırılamazlarsa meydana gelen zaferler devamlı olamaz, az zamanda söner." [72] Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında kapitüler ayrıcalıklardan yakındı ve bunun sürdürülemez olduğunu belirtti. "..(B)ir devlet ki, kendi tebaasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz. Gümrük muamelatını, resimlerini memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre düzenlemekten alıkonmuştur. Ve bir devlet ki, fazla olarak ecnebiler üzerinde hakk-ı kazasını tatbikten mahrumdur. Böyle bir devlete doğal olarak müstakil denilemez." [73] Bunun yanında kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayeye hayır denmeyeceğini söyledi. "..(İ)ktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki, biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız." [74] Ancak

---

[68] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara, 1997, s. 101-102.

[69] Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan....", s. 54.

[70] Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan....", s. 55

[71] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 291

[72] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II*, s. 111.

[73] *a.g.e. II*, s. 108.

[74] *a.g.e. II*, s. 113.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yabancı sermayenin ortaklık kurarken eskiden olduğu gibi yerli gayrimüslimlerle değil, Türklerle işbirliği yapmasını şart koştu. Gerçekten de ileriki yıllarda kurulacak ortaklıklarda yabancı, sermayenin büyük kısmını sağlarken Türk tarafı nüfuzunu kullanarak işin siyasi iktidarla bitecek kısmını halletmiştir.[75] Yabancı sermayeye hiçbir ayrıcalık tanınmayacağı yolundaki duruşun tümüyle hayata geçmediğini kabul etmek gerekir. 1923'ten sonra yabancı sermaye yatırımları artarak devam etti. Ticaret, ormancılık, madencilik, müteahhitlik ve taşımacılık alanlarında Amerikan, Belçikalı, İsveçli, Alman, İngiliz ve Fransız şirketleri hükümetten bazen ayrıcalıklı bazen ayrıcalıksız statüler elde ettiler.[76]

Kongrede genel hükümler içeren "Misak-ı İktisadi Esasları" yanında ayrıca çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi gruplarının isteklerini içeren esaslar ayrı ayrı oylanarak belirlendi. Sert tartışmalar yaşandıysa da maddelerin pek çoğu ittifakla kabul edilmiştir.[77] Sanayiciler, koruyucu gümrük tarifesi uygulanması ve sanayide gerekli araç ve gereçlerin ithalatından gümrük alınmaması, çiftçiler aşarın ve tütün tekelinin kaldırılmasını, işçiler ise grev ve sendika hakkının tanınmasını Kongrede kabul ettirdiler. Kongrede yerli ve yabancı sermayeyi ve büyük çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin "milli" unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezler ön plana çıktı. Kongrede alınan kararlar, bazı istisnalar dışında (işçilere grev ve sendika hakkı gibi) 1923-1929 arasında uygulandı.[78]

4.2. Devletleştirmeler ve Azınlıklardan Boşalan Yerin Doldurulması

Yabancı sermayeye olumlu bakış, demiryolu ve tütün rejisinin devleştirilmesine engel olmadı. 1924 yılında Haydarpaşa liman ve rıhtımıyla birlikte Haydarpaşa-Ankara, Eskişehir-Konya ve Arifiye-Adapazarı, 1928 yılında ise Mersin-Adana-Tarsus demiryolu hattı devletleştirildi. 1926 yılında ise Türk limanları arasında deniz ulaşımı yapma hakkı sadece Türklere tanındı. (Kabotaj) Tütün rejisi ise 1925 yılında 4 milyon liraya satın alınarak devletleştirildi.[79]

Tütün Rejisi'nin tasfiye edilmesi, Türk tacirlerin yararına oldu. Ancak Türk tacirler sadece yabancı sermayenin yurtiçi temsilciliği ve aracılığı ile yetinmek durumundaydılar. Bu ikincil konum, yerli tüccarların yakınmalarına ve ticaret karından daha çok pay almak için örgütlenme isteğine yol

---

75 Boratav, *a.g.e.*, s. 42.

76 Tezel, *a.g.e.*, s. 196.

77 Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan", s. 53-100.

78 Boratav, *a.g.e.*, s. 46.Tezel, *a.g.e.*, s. 152.

79 Boratav, *a.g.e.*, s. 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

açacaktır.[80] Türk tacirler ticaret sermayesi karından daha büyük pay almada giderek başarılı oldular. Üreticiden alış fiyatıyla son tüketiciye satış fiyatı arasındaki farktan daha fazla pay almak için yerliler hükümetten destek de gördüler.[81] Kabotaj hakkı, ticaret ve sanayi odaları kurulması buna örnektir. Türk tacirlerin buradaki başarısı, daha önce yabancı sermayenin içte aracısı konumunda olan gayrimüslimlerin -özelikle Rumlar- boşalttığı yeri doldurmasıdır.[82] Ülkeyi terk eden azınlıkların boş bıraktıkları toprakların yeniden ekilmesi iktisadi Türkçülüğe katkıda bulundu.[83]

4.3. İthalat Tekelleri

Bazı mal kalemlerinde ithalatçılara tekel verilmesi 1838 Ticaret Antlaşmasına kadar Osmanlı Devletinin kullandığı bir uygulama olmuştur. Yalnız İngiltere, "serbest ticaret"te ısrarlı olduğundan bu sistem yürümedi. 1923'ten sonra Türkiye ithalat tekeli uygulamasına geri döndü. Lozan Antlaşmasının ithal mallarına yerli mallara göre farklı vergi konulmasına izin vermesi, devletin bazı malların ithalat tekelini üzerine almasına ve sonra da bu tekelleri bazı yerli ve yabancı firmalara vermesine olanak sağladı. Dört büyük liman tekeli, kibrit, çakmak, ispirto ve alkollü içkiler, barut ve patlayıcı maddeler, petrol ve benzin ithalatı tekelleri dönemin imtiyazlı şirketleri tarafından elde edilmiştir.[84] Örneğin kibrit tekeli 1924'te bir Belçika firmasına verildi. Bir Fransız firması (Minelite) 1927'de barut ve diğer patlayıcı maddelerde ithalat tekelini aldı.[85] İçlerinde üst düzey siyasilerin bulunduğu iktidara yakın Türk şirketleri de yüksek getiriler elde ettiler.[86]

4.4. Bankacılıkta Yaşanan Gelişmeler

1923-1930 yılları arasında Anadolu'da kurulanların yanısıra başkent Ankara'da da 3 banka kurulmuştur. Bu bankalar yarı-resmi bir kimliğe sahip 1924 tarihli Türkiye İş Bankası ile tümüyle devletin olan 1925 tarihli Sanayi ve Maadin Bankası ve 1926 tarihli Emlak ve Eytam Bankası'dır. Bu durum yeni yönetici kadronun bankacılık sorununa verdiği önemi gösterir.[87] 1924'te iki şubeyle işe başlayan İş Bankasının şube sayısı 1929'da 28 oldu. 1929'da mevduatı, Türk bankalarındaki toplam mevduatın üçte biri kadardı. Mahalli gazetelerde halkın mevduatını bu bankaya yatırması yönünde

---

80 Keyder, *a.g.e.*, s. 122.
81 Keyder, *a.g.e.*, s. 130.
82 Keyder, *a.g.e.*, s. 131.
83 Keyder, *a.g.e.*, s. 174. Akşin, *a.g.e.*, s. 280.
84 Boratav, *a.g.e.*. s. 40.
85 Keyder, *a.g.e.*. s. 128-129.
86 Boratav, *a.g.e.*, s. 41.
87 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 270.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kampanyalar açıldığı göze çarpmaktadır.[88] Sanayi ve Maadin Bankası, kuruluş kanunuyla Osmanlı Devletine ait dört sınaî işletmeyi devraldı. Ancak banka, bizzat kendisi sınaî tesis kurmayacak, özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle destekleyecekti.[89] İş Bankası ise, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşmede aktif rol üstlendi ve sermaye çevrelerinin kararlarını yukarıya aksettirmede etkili oldu. Bankada kümelenen grubun, devlete arkasını vererek devlet nüfuz ve imkânlarından yararlanmakla, kolay kazanç elde etmeye çalışmakla suçlanması, Birinci Dünya Savaşı sırasında iktidara yakın kişi ve grupların uğradığı suçlamaları hatırlatır.[90]

Cumhuriyetten sonra Ankara dışındaki şehir ve kasabalarda kurulan görece küçük sermayeli yerel bankaların birçoğu, tüccar ve toprak sahiplerine siyasilerin (milletvekili, bakan ya da CHP mensubu gibi) öncülük etmesiyle kurulan bankalardır.[91] İstanbul bankalarının bütün bankacılık faaliyetlerinde bulunmasına karşılık Anadolu bankaları yerel tacirlerin ürünlerini pazarlarken yabancı sermayeye mahkûm olmamak için kurdukları yerel tüccar örgütleri gibiydi.[92] 1908-1923 arasında yabancı sermayenin kurduğu bankalara mukabil 1923-1930 arasında yabancılar tarafından Türkiye'de banka kurulmamıştır. Bu da iki dönem arasındaki farklardan birini oluşturur.[93]

4.5. 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu

Türkiye'nin hammaddesini ihraç ettiği ürünleri onlarca kat fazla fiyatla mamul madde olarak satın alması dönemin yöneticilerini rahatsız ediyordu. Daha 1921 yılında TBMM Hükümetinin Maliye Ferit Bey'in şu sözleri bu rahatsızlığı ortaya koymaktadır : "Bize en lazım şey fabrika, yine fabrikadır. Türkiye çalışıyor, üretiyor, fakat ürünlerinden başkaları yararlanıyor. Alın teri dökerek elde ettiğimiz iptidai maddeleri yok pahasına harice satıyoruz. Sonra yabancılar bu maddelerin şeklini değiştirerek bize iade ediyorlar. Kırk kuruşa bir okka yün veriyoruz, aynı yünü bin iki yüz kuruşa bir metre kumaş halinde yalvararak geri alıyoruz."[94] Devletin de desteğiyle şirketleşmenin artması ithal ikamesiyle kalkınmayı hızlandırdı. Gıda, kumaş ve diğer tüketici malları toplamının cari ithalat değeri içindeki payı 1924'te yüzde

---

88 Keyder, *a.g.e.*, s. 144.

89 Boratav, *a.g.e.*, s. 48.

90 Boratav, *a.g.e.*, s. 41.

91 Ökçün, 1909-1930 Yılları..., s. 278.

92 Keyder, *a.g.e.*, s. 139.

93 Ökçün, "1909-1930 Yılları...", s. 278. Tezel, *a.g.e.*, s. 126.

94 Tezel, *a.g.e.*, s. 146.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

66 iken bu oran 1929'da yüzde 51'e düştü. 1905 yılında bu oranın yüzde 68, 1913'te yüzde 66 olduğu düşünülürse ithalat hacmindeki genişlemeye karşın adı geçen sektörlerde yurtiçi üretimin arttığı anlaşılır.[95]

1927'deki 1055 sayılı kanun 14 yıl önceki kanunun uygulanmasından edinilen deneyimler doğrultusunda hazırlandı.[96] 15 yıl yürürlükte kalacak olan kanunla imalat ve madencilik sektörüne bazı kolaylıklar sağlandı. Belediye sınırları dışındaki 10 hektara kadar arazinin bedelsiz devri, vergi ve resim indirimleri, devlet demir ve deniz yollarında yüzde 30'a kadar indirimli nakliye bunlar arasındadır.[97] Teşvik-i Sanayi Kanunundan yararlanan kuruluşların sayısı 1928'de 1261'e, 1929'da 1589'a ve 1930'da 1857'ye yükseldi. Ancak 1930'dan sonra başvurulan devletçilik döneminde özel yatırımların teşviki konusunda hükümetin eski arzusunun kaybolduğu söylenebilir.[98]

Sonuç

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra bir süre liberal tezlere dayalı iktisadi politikalar rağbet görse de özellikle Balkan Savaşı ve ardından Birinci Dünya Savaşı yılları İttihat ve Terakki'nin milli iktisat uygulamalarına sahne olacaktır. Eskiden savaşı fırsata dönüştürenlerin gayrimüslimler olmasına mukabil yeni açılan dönemde devlet desteğiyle Müslüman Türklerden bir orta sınıf yani yerli burjuvazi yaratma düşüncesi yönetici elitin üzerinde önemle durduğu bir konu oldu. Bu dönemde kurulan bankalar ve şirketler bir sermaye birikimi oluşmasına zemin hazırladı. Ancak bu durum beraberinde savaş zengini türediler ve karaborsacılar da yarattı. Bunun üzerine Ziya Gökalp gibi düşünürler olayın ahlaki boyutuna dikkat çekerek korporasyonlar yoluyla meslek ahlakının güçlendirilmesini önerdiler.

Cumhuriyet yönetimi Osmanlı Devletinden zihniyet anlamında tevarüs ettiği bir çok şeyi reddetse de İttihat ve Terakki ile başlayan milli burjuvazi oluşturma politikasını sürdürdü. Aradaki farkların en önemlisi, İttihat ve Terakki'nin Müslümanların öncülüğündeki ekonomik kalkınmayı imparatorluğun devamı için istemesine karşın, Kemalist kadro bunu ulus-devletin inşası için istedi. Her iki dönemde de kapitüler imtiyaz istememek şartıyla yabancı sermayeye hayır denmedi. Ancak devletin imkanları yerli sermayedar yaratmak için kullanıldı. Cumhuriyetin ilk yıllarında da siyasi iktidara yakınlık kurmak suretiyle iş takibi yapma, kredi kapma, ihale alma, yönetim kurullarında yer alma gibi yöntemler zenginleşmek için kullanılan

---

95 Tezel, *a.g.e.*, s. 121.

96 Ökçün, "Teşvik-i Sanayi...", s. 38.

97 Kanunla ilgili daha geniş bilgi için Tezel, *a.g.e.*, s. 290.

98 Tezel, *a.g.e.*, s. 291.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

araçlar oldu. Ancak bu durum kapitalist bir merkantil birikimin sağladığı yararları göz ardı etmemizi gerektirmiyor. 1929 buhranının zorunlu olarak yönelttiği devletçilik yoluyla ulusal kaynaklar kullanılarak 1930'larda bütçe ve dış ticarette denge sağlanması için belki de 1920'lerdeki gibi bir deneyimden geçmek gerekiyordu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883
MARMARA ÜNİVERSİTESİ